

СССР–Германия: 1933–1941

Szovjetunió–Németország, 1933–1941
 Вестник Архива Президента РФ, Москва, 2009. 368 с.

Az Oroszországi Föderáció Elnöke Levéltárának Közleményei 2006-tól jelennek meg rendszeresen. Az első tematikus kötet Leonyid Brezsnyev tevékenységének addig ismeretlen dokumentumait adta közre. A következő, 2007-es évkönyv a múlt század 20-as éveiben végrehajtott katonai reformokkal foglalkozott, míg a 2008-as az 1930-as években megjelentetett szovjet történelemtankönyvek megírásának körülményeit dolgozta fel. A 2010-es, folytatva az alább recenzált kötet tematikáját, *Война: 1941–1945* (Háború, 1941–1945) címmel közölt nagyszabású dokumentum-összeállítást. Az utolsó, 2011-es évkönyv pedig a szovjet úrprogram eddig ismeretlen anyagait adta közre.

Az elnöki archívum periodikája azért érdemel kitüntetett figyelmet, mert a fent említett kiadványt gondozó levéltárban őrzik a 20. századi szovjet történelem legfontosabb és legérzékenyebb dokumentumait. Az archívum állományának gerincét az SZKP KB Politikai Bizottságának anyagai adják, vagyis a szovjet korszak minden tekintetben legfontosabb intézményének dokumentumai. Az eddig megjelentetett kötetek anyagának feldolgozását – a gondosan elkészített annotált névmutató és jegyzetapparátus mellett – többnyire figyelmet érdemlő bevezető tanulmányok segítik. Nem jelent kivételt ez alól a *Szovjetunió–Németország, 1933–1941* című évkönyv sem. A kötet érdekessége, hogy ezúttal a korszak folyamatait átfogóan értelmező bevezető tanulmányt (Советский Союз, Сталин и Германия в 1933–1941 гг. A Szovjetunió, Sztálin és Németország 1933–1941-ben) két szerző jegyzi. Egyrészt az elnöki levéltár periodikájának főszerkesztője, a korszak elismert orosz kutatója, Szergej Kudrjasov, másrészt a moszkvai Német Történelmi Intézet német igazgatója, Bernd Bonwetsch.

A kötetben közölt 219 dokumentum többségében először került nyilvánosság elé. A különböző – többnyire Sztálinnak írt – bizalmas jelentések, táviratok, valamint diplomáciai találkozókról készített feljegyzések időrendben haladva dolgozzák fel a két ország kapcsolatának háború előtti történetét. A legtöbb dokumentum – érthető módon – 1939-es keltezésű, de jelentős anyaggal szerepel a válogatásban az 1933-as év, továbbá az 1940-es és 1941-es esztendő is. A kötet anyagát számos ritka, korábban nem ismert fotó is gazdagítja.

Az évkönyvben közölt dokumentumok között fontos csoportot alkotnak azok, amelyek a két ország közti gazdasági kapcsolatok alakulását világítják meg. E kapcsolatok nagysága, jellege, kölcsönösségének aránya – szimmetriája, illetve aszimmetriája – máig a korszak egyik leginkább vitatott kérdése. Mindeközben aligha kétséges, hogy a szovjet–német gazdasági kapcsolatok élénkítésében Sztálin messzemenően érdekelt volt, és személyesen is jelentős részt vállalt abban. Ugyanakkor nyilvánvaló különbség mutatkozott ebben a tekintetben a szovjet külügyeket akkor még irányító Makszim Litvinov és a szovjet állam első számú vezetőjének álláspontja közt, miközben ez a nézeteltérés a kor körülményei között természetesen semmiképpen sem ölthetett konfliktusos formát.

Mindez világosan látható David Kandelaki berlini missziója kapcsán. Kandelaki, aki németországi kinevezése előtt semmiféle diplomáciai múlttal és tapasztalattal nem rendel-

kezett, 1934 decemberében úgy vette át a berlini szovjet kereskedelmi képviselő irányítását, hogy számíthatott Sztálin közvetlen támogatására. A grúz tagköztársaság korábbi népművelési népbiztosa a Politikai Bizottság határozata alapján került a képviselő élére, azzal a megbízással, hogy Berlinben folytasson tárgyalásokat a két ország közti kereskedelemről, illetve Moszkva hitelfelvételéről. Mutatja a megbízátság súlyát és jelentőségét, hogy mind a bolsevik párt Központi Bizottságának apparátusa, mind az a népbiztosokból álló bizottság, amely a német–szovjet gazdasági kapcsolatok pontos tartalmát volt hivatott kidolgozni, részletekig menő aprólékossággal számolt be Sztálinnak a tárgyalások menetéről. Eközben a Politikai Bizottság nemcsak elvi döntéseket hozott az ügyben, de maga is közreműködött abban, hogy megszülessék az a szovjet igénylista, amelyen azon termékek szerepeltek, amiket Moszkva a németek által biztosított 200 millió márkás hitelkeretből szeretett volna megvásárolni.

A kötet egyik legérdekesebb dokumentuma éppen ez a teljes terjedelmében közreadott, 123 tételből álló főlista, illetve a hozzákapcsolódó 22 tételes kiegészítő lajstrom (101–107. p.). E két listát tanulmányozva jól látható, hogy a Szovjetunió mindenekelőtt vegyipari berendezéseket, gyártósorokat, műszaki eljárásokat, továbbá a papírgyártáshoz szükséges gépeket és berendezéseket, valamint nagy teljesítményű turbinákat akart beszerezni. Ugyancsak jelentős arányt képviseltek Moszkva katonai szükségleteivel összefüggő igényei. Így szerettek volna – többek között – olyan műszerekhez, illetve mérőeszközök-höz jutni, amelyek segítségével az új szovjet repülőgépmotorokat és repülőgépeket tudták volna tesztelni. De a megvásárlásra kért termékek közt a Junkers repülőgépmotortól kezdve megtalálni a legkülönbébb fototechnikai berendezéseket és légi felvételkamerákat is.

És ez a sor hosszan folytatható lenne, de talán az eddig felsoroltak is mutatják: Moszkva egyáltalán nem arra készült, hogy nyersanyagszállításával egyoldalú előnyhöz juttassa Berlint. Megvoltak a maga szempontjai, amiket láthatóan nagyon komolyan vett. Más kérdés, hogy elvárásai utóbb mikor és mennyiben teljesültek. Mindenesetre a kötetben közölt dokumentumok alapján az jól érzékelhető, hogy szovjet részről – miközben minden további nélkül készek voltak engedni a hitelfolyósítás feltételeivel kapcsolatban – a legkevésbé sem tartották elfogadhatónak a német szállítások esetleges korlátozását, illetve a szállítandó termékek körének szűkítését. Jellemző, hogy a Politikai Bizottság fenti szellemben fogant határozata nyomán a külkereskedelmi népbiztos kifejezetten arra szólította fel Kandelakit 1935 februárjában, hogy tudassa német partnereivel: amennyiben Berlin nem fogadja el a szovjet feltételeket, úgy Moszkva lemond a német hitelajánlatról és nem köt megállapodást. Ez persze nem azt jelentette, hogy a Kreml ne tartotta volna fontosnak a megegyezést. Nagyon is fontosnak találta, ezért például Sztálin határozottan elvetette, hogy Moszkva időről időre hivatalosan reagáljon a náci vezetők ismétlődő szovjetellenes kirohanásaira, ám azt nagyon is indokoltnak találta, hogy határozottan megfenyegetse Németországot az olajszállítások felfüggesztésével, amikor Berlin meg akarta tagadni bizonyos korábban egyeztetett termékek, így például a Zeiss-gyár távolságmérőinek Szovjetunióba történő szállítását. Mindez ismét csak arra vall, hogy szovjet részről különös jelentőséget tulajdonítottak a német berendezések és gépek megszerzésének, és – szemben a német–szovjet közeledés kapcsán aggályait hangoztató Litvinov ajánlatával – többnyire nem reagáltak az ideológiai és politikai természetű német támadásokra.

Mindez nyilvánvaló módon Sztálin álláspontjából következett, aki nem látott különösebb erkölcsi vagy politikai problémát a németekkel való gazdasági együttműködésben, sőt a közvetlenül hozzá „bekötött” Kandelaki missziójától azt is remélte, hogy a szovjet kereskedelmi képviselő vezetőjének bizonyos személyes kapcsolata révén sikerül majd a két ország közti politikai viszonyt is javítania. Ezek a remények azonban alaptalannak bizo-

nyultak, így Kandelakit 1937-ben vissza is hívták Moszkvába, ahol egy évvel később koholt vádak alapján kivégezték. De 1939-ig nemcsak a politikai közeledés maradt el, hanem a két ország közti árucseré is jelentősen visszaesett. A német történész, Heinrich Schendemann számításai szerint a Szovjetunióba irányuló német export értéke 1932 és 1939 közt 626 millió birodalmi márkáról 31 millióra esett vissza, míg a Németországba irányuló szovjet export 271 millióról 30 millióra. A Molotov–Ribbentrop-paktum aláírása után azonban ismét növekedésnek indult a két ország közti árucseré.

A dokumentumkötet ugyancsak figyelmet érdemlő forráscsoportja az 1939 augusztusában megkötött szovjet–német megnevezési egyezmény megszületésének körülményeit világítja meg. Számos más dokumentum mellett a periodika először adja közre a Molotov–Ribbentrop-paktum nyilvános részének két előzetesen elkészített tervezetét, rajta Sztálin javításaival és megjegyzéseivel (209–214. p.).

A kötetben egy rövid dokumentum erejéig feltűnik Magyarország is (171. p.). Ez egy két pontból álló kivonat a Politikai Bizottság 1939. január 7-én tartott ülésén elfogadott határozatból. Ennek első pontja kimondja, hogy a Külügyi Népbiztosság tudassa Moszkva álláspontját a magyar kormánnyal Budapest antikomintern-paktumhoz történő esetleges csatlakozása esetén. A második pont pedig megállapítja, amennyiben sor kerülne a csatlakozásra, úgy mind Budapesten, mind Moszkvában felszámolásra kerülnek a diplomáciai képviselők, és a magyar kormánynak azt az ajánlatot kell tenni, hogy a továbbiakban a két ország közti érintkezést az ankarai vagy a varsói diplomáciai képviselőken keresztül bonyolítsák le. Ez az utóbbi megjegyzés arra vall, hogy 1939 elején még a Politikai Bizottságban sem gondoltak arra, hogy fél évvel később már nem lesz a lengyeleknek önálló állama, és e helyzet kialakulásában jelentős szerepet játszik majd a Szovjetunió is, miután szeptember 16-án – két héttel a német inváziót követően – megtámadja Lengyelországot és annak keleti területeit elcsatolja.

A periodika számos izgalmas dokumentumközléséből feltétlenül érdemes kiemelni a Szovjetunió berlini nagykövetének 1941. május 21-i keltezésű jelentését Rudolf Hess Angliába történő repüléséről (330–334. p.). A Gyekazonov jegyezte hosszú feljegyzés (Предварительные данные о «случае с Гессом»), Előzetes adatok a Hess-ügyről) részletesen ismerteti Hess eltűnésének németországi fogadtatását, Hess személyiségét és a nemzeti-socialista pártban játszott szerepét, valamint azokat a verziókat, amelyek jegyében Németországban értelmezni próbálják a történeteket. Ez a dokumentum mindenekelőtt azért érdemel figyelmet, mert – mint az más forrásokból tudható – Sztálint roppant módon foglalkoztatta Hess angliai útja. Nem tudta eldönteni, valójában mi is történt: valamilyen magánakciónál van-e szó vagy egy esedékes német–brit kiegyezés első lépéséről. Az alaposan megírt nagyköveti jelentés azonban nem tudta elosztatni Sztálin kétségeit, mert maga Gyekazonov sem tudta, hogy valójában mi is történt. A szovjet vezetők nyugtalanságát csak tovább fokozta, hogy úgy látták: mind London, mind Berlin gyanús hallgatásba burkolódik.

És végül, de nem utolsósorban mindenképpen utalni kell arra a két, ugyancsak 1941 tavaszán született dokumentumra, amely a két ország közti gazdasági megállapodás teljesítéséről számol be (310–319. p.). Mindkét dokumentum melléklete részletekbe menően ismerteti a Szovjetunió és Németország közti külkereskedelmi forgalom nyersanyagokra és feldolgozott termékekre, illetve gép- és berendezéstípusokra vonatkozó teljesített és teljesítésre váró szállításait. Ezek a dokumentumok is ebben a kötetben kerültek először nyilvánosságra, jelentős mértékben hozzájárulva ezzel az 1939 és 1941 közti időszak szovjet–német kapcsolatrendszerének tényeken alapuló feltáráshoz.